

LEVINAS EN HET GELAAT

'IK BEN VRIJ OMDAT IK VERANTWOORDELIJK BEN'

JOACHIM DUYNDAM

Sommige filosofen zijn bij een breed publiek bekend door één parool of etiket. Zo denk je bij Sartre aan *walging*, geldt Lyotard als *postmodern*, en wordt Heidegger de denker van *het zijn* genoemd. De joodse Parijzenaar Emmanuel Levinas (1906–1995) is intussen wereldberoemd als de filosoof van het gelaat. Of preciezer: *het gelaat van de ander*. Niet voor niets heet een bekende en dikwijls herdrukte Nederlandse bundel artikelen van Levinas *Het menselijk gelaat*.

Natuurlijk kan de vlag van zo'n etiket waardoor een filosoof bekend is nooit de rijke lading van een hele filosofie dekken, maar in het geval van Levinas is de aanduiding toch wel raak. Zijn denken begint namelijk bij de ervaring die ik heb van het gelaat van de ander. Dit is voor Levinas een morele ervaring. Het is mijn ervaring van het aangesproken worden door de ander. De inhoud van het appèl dat de ander in deze morele ervaring op mij doet, is dat hij mij verantwoordelijk maakt. Levinas spreekt zelfs over uitverkiezing tot een oneindige verantwoordelijkheid. Deze verantwoordelijkheid in de eerste persoon, *mijn* verantwoordelijkheid voor de ander, vormt de kern van Levinas' filosofie. Een kern die dus gelegen is in de ervaring van het gelaat.

HET GELAAT VAN DE ANDER: EEN MOREEL EFFECT

Waarom gelaat? In de eerste plaats omdat het appèl tot verantwoordelijkheid alleen in een rechtstreekse relatie met de ander vernomen kan worden. Het is geen algemeen appèl, voortkomend uit een ethische theorie, en gericht tot iedereen. Levinas formuleert niet een algemeen gebod of een universele oproep tot verantwoordelijkheid. Het gaat om mij. *Ik* ben uitverkoren tot verantwoordelijkheid, mij is deze taak tot zorg door de ander opgelegd. Hoe weet ik dat? Dat zie ik in het gelaat van de ander. Ik kan het weten doordat de ander mij aankijkt. Daarom begint het denken van Levinas bij het gelaat van de ander.

Dat de ander mij verantwoordelijk maakt, zoals Levinas zegt, is echter niet iets dat de ander dóét. Het appèl van de ander is niet een daad van een handelend subject. Het is een effect dat van de ander uitgaat, nog voordat hij of zij als subject iets gezegd of gedaan heeft. Het is, filosofisch gezegd, een effect van de ander als ander, het gevolg van de andersheid van de ander. Dit vormt een tweede betekenis van gelaat, en een tweede reden voor Levinas om het gelaat van de ander tot uitgangspunt te nemen. Het gelaat van de ander drukt onmiddellijk zijn andersheid uit, en deze onmiddellijke andersheid gaat vooraf aan de bemiddelde relaties die wij als subjecten in diverse culturele contexten met elkaar onderhouden. De ander als ander gaat vooraf aan de ander als docent, als student, als patiënt, als klant, als vriend, als buurman, als adviseur, of wat dan ook.

Het gelaat van de ander doorbreekt in zekere zin de culturele contexten waarin de dingen om ons heen betekenis krijgen en waarin wij betekenis geven aan ons leven. Het gelaat van de ander is buitencultureel of transcultureel. Hier ligt een derde betekenis van het gelaat. Dat we geïnteresseerd kunnen zijn in een andere cultuur, dat we bereid zijn een andere taal te

leren, dat we onze eigen cultuur kunnen zien als een cultuur temidden van andere – dat zijn voor Levinas aanwijzingen voor een onderliggende of transculturele betekenis die zelf niet cultureel bepaald is, maar die, daaraan voorafgaand, gegeven is in de andersheid van het gelaat van de ander.

Zo heb ik bijvoorbeeld zelf eens als docent van een mastercursus filosofie ervaren hoe de deelname aan de cursus van een buitenlandse student, een Iranese vluchteling, een bepaald effect had op de groep, die voor de rest enkel uit Nederlandse studenten bestond. Alleen al door zijn aanwezigheid, en los van zijn inbreng in de discussies, hield hij ons scherp, confronteerde hij ons met onze gewoontes, onze gebruikelijke manier van onderwijs geven en krijgen, onze vooroordelen. Zijn aanwezigheid maakte ons verantwoordelijk voor hem. Dat deed hij niet zelf, als handelend subject, bijvoorbeeld door erom te vragen, maar dat deed hij om zo te zeggen ondanks zichzelf. Het was een effect van zijn gelaat, van zijn aanwezigheid in ons midden. Toevallig betrof het een mastercursus over de filosofie van Levinas, die daar dus wel heel actueel in praktijk werd gebracht.

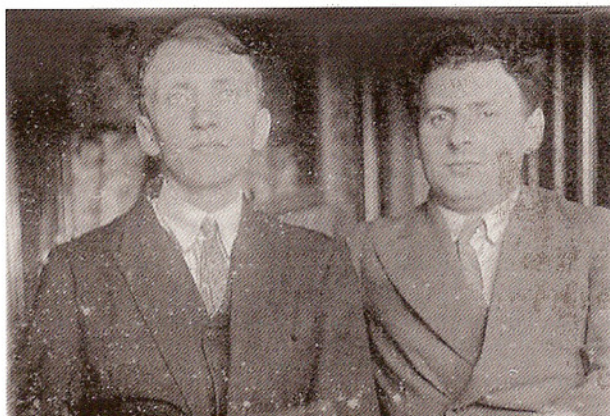
GEEN ETHIEK

Hoewel het effect van het gelaat van de ander dus een moreel effect is, is de filosofie van Levinas toch geen ethiek. Weliswaar 'maakt' de ander mij verantwoordelijk – niet als handeling maar als effect van zijn andersheid – toch zegt Levinas niets over de inhoud van deze verantwoordelijkheid, over wat ik zou moeten doen om deze verantwoordelijkheid waar te maken, over hoe ik mijn verantwoordelijkheid zou moeten invullen. Hij leidt er geen normen, waarden of deugden uit af. Verder is het niet zo dat Levinas een fundament voor de moraal zoekt, en dit vindt in de

verantwoordelijkheid voor de ander, die hij oneindig noemt. Het is eerder andersom. Hij zoekt niet een fundering voor de moraal, maar hij laat zien dat de moraal of het morele zelf het fundament is. Levinas gaat er dus van uit dat de werkelijkheid een morele basis heeft. Niet dat dit voor iedereen een evidente ervaring is, of dat men het daarover eens zou zijn. Integendeel, het wordt juist zelden onderkend, of in elk geval veel te weinig. Metaforen als 'basis' en 'fundament' moeten ons er niet toe verleiden te denken dat het hier om iets

heel stevigs en sterks zou gaan. Het is juist iets kwetsbaars, iets dat meestal over het hoofd wordt gezien. Het is een besef dat soms maar moeilijk doordringt, terwijl het op andere momenten plotse-ling en hevig oplicht.

De schrijfster Astrid Roemer gaf me eens een mooi voorbeeld van

EMMANUEL LEVINAS (RECHTS) MET MAURICE BLANCHOT

dit plotselinge oplichten. Lopend over het perron van het Centraal Station in Utrecht, toevalligerwijs op weg naar een college van mij over Levinas aan de Universiteit voor Humanistiek waaraan zij deelnam, ziet zij voor zich een oud vrouwtje, dat zich moeizaam voortbeweegt. Net op het moment dat Astrid Roemer haar passeert, dreigt het vrouwtje te vallen. In een reflex vangt zij de vrouw op en begeleidt haar naar een bankje. Vervolgens vraagt ze zich af wat ze verder voor deze vrouw zou kunnen doen. Dat is heel veel, in principe. Ze zou haar naar huis kunnen brengen, vershonon, te eten geven, naar bed helpen, enzovoort. Maar hoever reikt haar taak tot zorg? Moet zij de rest van haar leven bij het vrouwtje blijven om voor haar te zorgen? Nee, dat zou absurd zijn. Maar waarom precies? We voelen enerzijds dat de verantwoordelijkheid grenzen heeft, maar anderzijds lijkt het stellen van die grens een vorm van onrecht. Misschien moet die verantwoordelijkheid niettemin begrensd zijn omdat zij, en wij allemaal, nog meer mensen op de wereld ontmoeten? Zij zou door haar exclusieve zorg voor die ene mens alle anderen tekortdoen voor wie zij ook verantwoordelijkheid draagt. En uiteindelijk ook haarzelf. Als dit waar is, dan zijn het 'de anderen van de ander', ofwel 'de derden' zoals Levinas het noemt, die mijn oneindige verantwoordelijkheid voor die ene ander beperken. En het komt dus door de derde dat ik ook ten aanzien van mijzelf een taak tot zorg heb.

Bij de derde, bij meerdere anderen, begint voor Levinas de geregelde samenleving van wederzijdse rechten en plichten, en de wet waarvoor wij allen, ik ook, gelijk zijn. Maar vooraf aan deze gelijkheid gaat dus mijn primaire verantwoordelijkheid voor de ander. Dat Levinas deze verantwoordelijkheid oneindig noemt, betekent dat deze mij van buitenaf overkomt, van de ander, en dat ik deze niet zelf kan begrenzen. Mijn verantwoordelijkheid wordt alleen begrensd doordat er meerdere anderen zijn.

UITNODIGING

De ervaring van verantwoordelijkheid in het gelaat van de ander is voor Levinas zoiets als een uitnodiging. Als verantwoordelijkheid, zoals we het hier in de woorden van de filosoof Paul van Tongeren hebben omschreven, het belast zijn met een taak tot zorg is, op de vervulling waarvan men kan worden aangesproken, dan gaat het bij Levinas om een uitnodiging tot zorg voor de ander. Maar wát ik precies moet doen in mijn taak tot zorg, daarover wordt mij door mijn primaire verantwoordelijkheid niets concreets voorgeschreven. Levinas geeft zoals gezegd geen ethiek. Niet alleen zal datgene wat mij precies te doen staat in hoge mate afhangen van de situatie waarin er een beroep op mij wordt gedaan, maar het is bovendien aan mij om te bepalen wat ik positief moet doen. Niemand kan dat van mij overnemen. Ik word door het gelaat van de ander uitgenodigd om mij in te zetten – ik word, sterk gezegd, uitverkoren tot en belast met verantwoordelijkheid, met een taak tot zorg – maar de invulling van die taak is aan mij.

Verantwoordelijkheid in de eerste persoon betekent dat ik een zekere vrijheid heb bij de invulling daarvan. Zou dit niet zo zijn, dan zou er slechts een opdracht of bevel zijn dat ik moet opvolgen. Verantwoordelijkheid betekent juist dat ik zelf zie wat mij te doen staat. Voor mijn primaire verantwoordelijkheid als zodanig kan ik niet kiezen. Men kan niet zichzelf uitnodigen. In relatie met de ander word ik met deze taak tot zorg belast, of ik dat wil of niet. Maar bij het vervullen en invullen van de taak tot zorg heb ik een zekere vrijheid. Daarom is uitnodiging zo'n goede term om mijn primaire verantwoordelijkheid mee aan te duiden. Vergelijk het met de uitnodiging voor een feestje, die mij de mogelijkheid of vrijheid geeft om erheen te gaan. Zonder uitnodiging heb ik die mogelijkheid niet. Ja, ik kan natuurlijk tóch gaan en onuitgenodigd binnenlopen. Daartoe heb ik wel de natuurlijke vrijheid, maar niet de morele vrijheid. Die morele vrijheid ontleen ik juist aan de uitnodiging. Een uitnodiging laat mij zelfs de vrijheid om haar af te slaan,

er niet op in te gaan. Dit gaat ook op voor verantwoordelijkheid: ook die kunnen we afslaan, of negeren.

Het beeld van de verantwoordelijkheid als uitnodiging maakt duidelijk dat vrijheid voortvloeit uit verantwoordelijkheid en dat verantwoordelijkheid dus voorafgaat aan vrijheid. Hier onderscheidt Levinas zich van gangbare opvattingen die stellen dat men verantwoordelijk is naarmate men vrij is. Bij Levinas is het precies andersom. De uitnodiging tot verantwoordelijkheid geeft mij vrijheid. Ik ben vrij omdat ik verantwoordelijk ben. Levinas gebruikt zelf, in plaats van 'uitnodiging', vaak de beladen term 'uitverkiezing', die heel precies aangeeft dat het niet om een initiatief van mijn kant gaat, maar om een uitnodiging aan mij gericht. Een uitnodiging die komt van het gelaat van de ander. Ook benadrukt de term 'uitverkiezing' dat de uitnodiging alléén aan mij is gericht, alsof ik op dat moment de enige ben die iets kan doen.

Levinas legt hier tenslotte een parallel met de scheppingsrelatie met God. In *Het menselijk gelaat* (p. 43) noemt hij het de grootheid van de Schepper een wezen te hebben voortgebracht dat Hem kan zoeken en bevestigen omdat het Hem ook kan ontkennen. Voor de religieuze denker Levinas is dit principiële atheïsme essentieel voor wat hij noemt: een godsdienst van volwassenen. Iets dergelijks geldt ook voor het intermenselijke. Alleen als ik onafhankelijk ben, als ik vrij sta ten opzichte van mijzelf, alleen als ik zelf iemand ben, kan ik een ander als ander ontmoeten, kan de blik van het gelaat van de ander mij raken.

Dr. J. Duyndam is als universitair hoofddocent filosofie verbonden aan de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht. Hij is onder meer auteur van Aanzetten voor een fenomenologische ethiek in de Mededelingen van de Levinas Studiekring, 2006, en samen met Marcel Poorthuis van Levinas in de serie Kopstukken Filosofie, 2003.